

250 jaar kapitalisme

Roelandts Marcel

Werk in uitvoering, versie van 25 juli 2019 : Inleiding + §1 & §2

Inleiding

I. Een beknopt overzicht van 250 jaar kapitalisme

Van de Industriële Revolutie tot het einde van de dubbele bipolarisatie van de wereld
De vier tijdperken van de krachtsverhouding tussen de klassen

II. De klassenstrijd van 1760 tot de Russische Revolutie

Meer werken om minder te verdienen
Winsttaandeel en winstpercentage
Grote opofferingen voor magere resultaten
Schokkende getuigenissen

Volgen...

Bijlage over de gegevens en methodologie, zie : [Annex on the data and on methodology](#).

Bron : M. Roelandts, *250 Ans de Capitalisme* at **Capitalisme & Crises Économiques**

Vertaling : Fredo Corvo, 24 september 2019 at [Arbeidersstemmen](#)

Proeflezer : M.R., 13 oktober 2019.

Inleiding

Het is in de hel van deze werkplaats van de wereld, in het 19e eeuwse Engeland, dat Marx en Engels hun kritiek op het kapitalisme ontwikkelden en deelnamen aan de eerste uitingen van de arbeidersbeweging. Engels begon dit in 1845 te doen in zijn boek *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland*, en Marx analyseerde twee decennia later in *Het Kapitaal* alle aspecten ervan. Maar de bezorgdheid die de laatste "al lang bezighoudt" is het illustreren van de ontwikkeling van de belangrijkste economische indicatoren door het samenstellen van grafieken. Deze indicatoren heeft hij ontwikkeld om met behulp van wiskunde de elementaire wetmatigheden van de crisissen te kunnen doorgronden: *"Ik heb Moore [de vertaler van het Manifest in het Engels], een probleem voorgelegd waarmee ik mij al lang bezighoudt .... je kent de tabellen waarin de prijzen, de discontovoeten, enz. staan vermeld, met de schommelingen die zij gedurende het jaar ondergaan, weergegeven door op en neer gaande lijnen. Ik heb meermalen geprobeerd om deze hoogte- en dieptepunten te berekenen – om de crises te analyseren – als een analyse van deze onregelmatige curves, en ik geloofde dat het mogelijk was, (en ik geloof nog steeds dat het mogelijk is om met behulp van met de nodige zorgvuldigheid uitgekozen documentatie) de elementaire wetmatigheden van de crises mathematisch vast te stellen). Moore denkt dat het op dit moment onmogelijk is, en ik heb besloten om het voorlopig op te geven..."*¹. De schaarste van het statistische materiaal van zijn tijd en de slechte gezondheid van Marx liet hem niet toe deze laatste poging om zijn levenslange fixatie af te ronden, zoals blijkt uit de volgende drie voorbeelden, uit vele andere: (a) zijn dringende en herhaalde verzoeken om toegang te krijgen tot de boekhoudkundige gegevens van het familiebedrijf van zijn vriend Engels²; (b) zijn werkzaamheden in verband met de crisis van 1857, waar hij statistische gegevens verzamelt en deze in de vorm van tabellen presenteert om zijn analyses te onderbouwen (zie illustratie hieronder)³ en (c) zijn gebruik van statistieken om de theoretische argumentatie in zijn werk [Loon, prijs en winst](#) te onderbouwen⁴. Wat onze huidige bijdrage betreft, zal deze – althans

---

¹ Brief van Marx aan Engels van 31 mei 1873.

² Brieven aan Engels van 2, 4 en 5 maart 1858.

³ Document overgenomen uit Hecker's werk over Marx' manuscripten: [tekst](#) en [presentatie](#).

⁴ *"Ik noem de heer W. Newman — niet professor Francis Newman —, omdat hij een vooraanstaande positie in de economische wetenschap bekleedt als medewerker en uitgever van het prachtige werk van de heer Thomas Tooke, 'History of Prices', dat de geschiedenis van de prijzen van 1793 tot 1856 nagaat. (...) Als u, in plaats van alleen te letten op de dagelijkse fluctuaties, de beweging van de marktprijzen over een langere periode analyseert, zoals dat bv. B. Tooke in zijn 'History of Prices'*

gedeeltelijk – proberen dit werk uit te breiden "met behulp van met de nodige zorgvuldigheid uitgekozen documentatie" en zich voor het grootste deel te richten op het land in kwestie : Engeland ⁵.

1887

October 27 - Dec. 17 1887
France.

Bourse de Paris

Boursequotations

Things	Thursday, Oct. 27	Thursday, Nov. 3	Friday, Nov. 4	Saturday, Nov. 5	Sunday, Nov. 6	Monday, Nov. 7	Tuesday, Nov. 8	Wednesday, Nov. 9	Thursday, Nov. 10	Friday, Nov. 11	Saturday, Nov. 12	Sunday, Nov. 13	Monday, Nov. 14	Tuesday, Nov. 15	Wednesday, Nov. 16	Thursday, Nov. 17
Bank of France	460 00	460 00	460 00	460 00	460 00	460 00	460 00	460 00	460 00	460 00	460 00	460 00	460 00	460 00	460 00	460 00
Credit Mobilier	2000 00	2000 00	2000 00	2000 00	2000 00	2000 00	2000 00	2000 00	2000 00	2000 00	2000 00	2000 00	2000 00	2000 00	2000 00	2000 00
Northern Railway, old	150 00	150 00	150 00	150 00	150 00	150 00	150 00	150 00	150 00	150 00	150 00	150 00	150 00	150 00	150 00	150 00
Western Railway, old	310 00	310 00	310 00	310 00	310 00	310 00	310 00	310 00	310 00	310 00	310 00	310 00	310 00	310 00	310 00	310 00
Eastern Railway, old	600 00	600 00	600 00	600 00	600 00	600 00	600 00	600 00	600 00	600 00	600 00	600 00	600 00	600 00	600 00	600 00
Northern Railway, new	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00
Metropolitan Railway, old	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00
Metropolitan Railway, new	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00	200 00
Orléans Railway	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00	400 00
Southern Railway	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00
State	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00
5%	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00
4%	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00
3%	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00
2%	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00
1%	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00	100 00

The Paris correspondent of the Daily News, writing on Friday evening, says:—The Bourse has again been very heavy. The alarming rumors concerning the Credit Mobilier continue. It is certain that this institution is compelled to sell part of the enormous amount of securities it holds at enormous sacrifices. The shareholders are not likely to have any dividend. There is a rumor that the Credit Mobilier may be, perhaps, suppressed altogether. The bonds for account fall 2½, closing at 677, 50; Metaller fall 37, 50; the Lyons Railway fall 15, and the other lines level to 100.

Paris Bourse, Dec. 2.—The market has been very flat, with a limited amount of business doing. Speculators are gloomy on account of an unexpected advance in the price of Zurich. It was reported that several banking houses of Paris had suffered heavy losses by this advance. The market became more steady towards the close, when considerable purchases were made in Metaller.

Paris Bourse, Dec. 3.—The market has been still very shaky, and quantities having been down, as new failures have been announced in Germany and Switzerland. The market has been heavy both in Zurich and Geneva, but there has been a break down in the latter. It is reported that the Credit Mobilier has been sold to the Bank of France, and that it will be re-organized.

Paris Bourse, Dec. 11.—The market has been very heavy; large purchases have been effected in railway securities, and the improvement in those securities had a favorable influence on bonds and shares. It was generally believed that the Bank of England would announce an advance in its rate of discount in a few days, and that the Bank of France would accordingly do its maximum at 4 per cent.

Paris Bourse, Dec. 14.—The opening of the market was flat, but afterwards acquired some little animation, and rather large purchases were effected in bonds and in several railway lines, but chiefly in the Northern shares. Sales for transaction produced a little reaction towards the close.

Paris Bourse, Dec. 18.—The market has been very heavy and uncertain, and prices about the same as yesterday. There was, however, afterwards a slight rally, as it was announced that the Bank of England had raised its rate of discount to 4 per cent. It was stated that several railway securities had been purchased by the Bank of France, and that the market had become more steady in the afternoon.

A numerous vote speaks of the Bank of France, in this city, as one of the houses whose failure was announced.

Paris Bourse, Dec. 18.—Barratien has been in good demand, in consequence of a rumor that the Bank of France would increase the rate of discount to 4 per cent. The amount of the railway shares passed off well. The market advanced towards the close.

heeft gedaan, zult u ontdekken dat de fluctuaties van de marktprijzen, hun afwijkingen van de waarden, hun op- en neergaande bewegingen elkaar in evenwicht houden en opheffen, zodat, afgezien van de werking van monopolies en enige andere beperkingen, die ik hier onbesproken moet laten, alle soorten waren in doorsnee tegen hun respectieve waarden of natuurlijke prijzen verkocht worden."

⁵ De bronnen van de gegevens waarop we ons baseren, worden aan het einde van deze bijdrage gedetailleerd beschreven, evenals de nodige aanwijzingen over de wijze waarop we ze presenteren. [Zie de bronvermelding op het einde van deze vertaling]. Aangezien deze gegevens gemakkelijk toegankelijk zijn, kan iedereen ze raadplegen en onze berekeningen en grafieken raadplegen om de door ons voorgestelde analyse aan te vullen, te corrigeren of tegen te spreken.

I. Een beknopt overzicht van 250 jaar kapitalisme

Van de Industriële Revolutie tot het einde van de dubbele bipolarisatie van de wereld

De periode van de tweede helft van de 18e eeuw tot de Eerste Wereldoorlog was een keerpunt in de economische geschiedenis van de wereld. De industriële revolutie die in Engeland begon, breidde zich uit naar West-Europa en de nieuwe wereld : Noord-Amerika, Australië en Nieuw-Zeeland. Sommige ziektekiemen komen ook voor in enkele andere landen van Amerika die aan het begin van de 19e eeuw politieke onafhankelijkheid hadden verworven – zoals met name Argentinië. Dan komen Rusland en Japan.

Deze landen, die in 1800 slechts 20 % van de wereldwijde industriële productie in handen hadden, wisten deze in 1913 op bijna 80 % te brengen. Met andere woorden, degene die als eerste arriveerde, nam de voordelen van de industriële revolutie ten koste van de rest van de wereld. Deze economische kloof bereikte zijn maximum tijdens het Interbellum. Het is het resultaat van een roofzuchtig koloniaal beleid dat gekoloniseerde landen deïndustrialiseert. Inderdaad, terwijl deze zeer beperkt is aan het begin van de negentiende eeuw, bereikte de kolonisatie een kenmerkend hoogtepunt aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog.

Deze enorme concentratie van rijkdom op één deel van de aarde is de eerste geo-economische bipolarisatie tussen enkele geïndustrialiseerde landen enerzijds en de rest van de wereld anderzijds. Met andere woorden, terwijl het kapitalisme in 1913 zijn overheersing over alle continenten uitoefende, was het nog lang niet overal ontwikkeld. Pas aan het einde van de Dertig Glorieuze Jaren [1945 - 1975] en de Koude Oorlog breidde het kapitalisme zich geografisch aanzienlijk uit over de hele wereld, vooral in Azië, maar ook in Afrika, waar sommige landen de laatste jaren ook een zeer aanzienlijke groei begonnen te beleven.

Vanaf het midden van de 18e eeuw nam Groot-Brittannië een vooraanstaande positie in als een vroeg laboratorium voor deze dynamiek : het land was de bakermat van het kapitalisme en de politieke economie en domineerde de wereld tot het laatste derde deel van de 19de eeuw en maakte geleidelijk plaats voor de Verenigde Staten en Duitsland op het continent. In deze context van de

overweldigende macht van een paar imperialistische economieën kan geen enkel land aanspraak maken op echte onafhankelijkheid, zelfs niet die van Zuid-Amerika, die eerder formeel geëmancipeerd waren van hun koloniale voorgang. Het is de extraverte economische logica van het kapitalisme – dat wil zeggen een systeem dat structureel zijn gebied van waardevorming geografisch en sectoraal moet uitbreiden – dat aan de basis zal liggen van deze koloniale en vervolgens oorlogszuchtige concurrentie tussen de eerste geïndustrialiseerde landen. Deze dwingend noodzakelijke rivaliteit vormt het kader waarin een volgende bipolarisatie van de aarde naar voren komt. De Koude Oorlog is het uiteindelijke resultaat van deze configuratie, een totale kernoorlog die, hoewel hij slechts potentieel is gebleven, meerdere lokale oorlogen heeft veroorzaakt die evenveel slachtoffers hebben geëist als in het tweede imperialistische wereldconflict.

De eerste bipolarisatie is in wezen van economische aard en scheidt enkele vroege geïndustrialiseerde en rijke landen van de andere landen – extreem arm en afhankelijk – die bekend staan als de Derde Wereld. De tweede is voornamelijk geopolitiek en bestaat uit constellaties van landen die strijden om continentale of mondiale overheersing: de Drievoudige Entente en de Drievoudige Alliantie, die aan het eind van de 19de eeuw bijeenkwamen om tot de Eerste Wereldoorlog te leiden; de As-mogendheden die zich in de Tweede Wereldoorlog verzetten tegen de westerse blokken; de Sovjet- en de Amerikaanse blokken tijdens de Koude Oorlog.

Door deze dubbele bankschroef van economische en geopolitieke tweespalt, die de wereld sinds de 19e eeuw had georganiseerd, los te maken, maakten het einde van de Dertig Glorieuze Jaren (1975) en het einde van de Koude Oorlog (1989) het voor veel landen mogelijk om autonoom te worden en op te stijgen in een multipolaire wereld die economisch opnieuw in evenwicht komt. Deze dynamiek ontwikkelt zich des te gemakkelijker naarmate de Verenigde Staten terrein verliezen, zodanig dat ze worden gehinderd door een China dat zich ten doel stelt om de leiding van de wereld ter discussie te stellen, zowel economisch als geopolitiek.

Het is echter niet waarschijnlijk dat een dergelijke configuratie zal voortduren, omdat een ‘gepacificeerde’ multipolaire wereld die in het kader van multilaterale overeenkomsten opereert, een illusie is. De toenemende economische concurrentie, de nationalistisch-protectoristische neigingen, de imperialistische doelstellingen van elke natie, de niet aflatende verdediging door het Amerikaanse leiderschap en de betwisting van dit leiderschap door

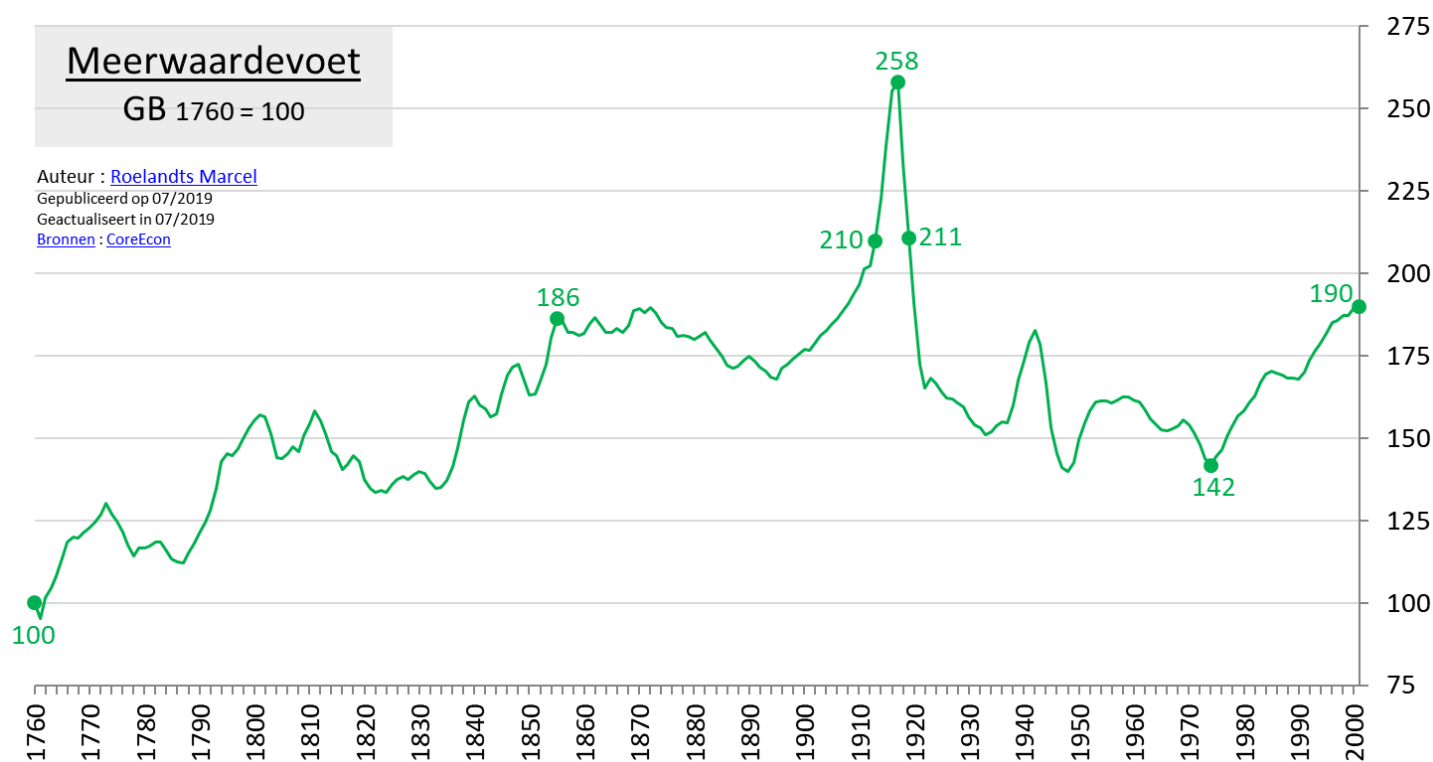

vele landen, vormen samen ingrediënten voor een nieuwe wereldwijde oorlog op de grond, in de lucht en in cyberspace.

De vier tijdperken van de krachtsverhouding tussen de klassen

Door de totale winst te delen door het totale loon, construeert Marx een maatstaf voor het economische uitbuitingspercentage van de werknemers ⁶. De evolutie van deze meerwaardevoet in de loop van twee eeuwen van kapitalisme illustreert heel goed de stelling "de geschiedenis van iedere maatschappij tot nu toe is de geschiedenis van de klassenstrijd" ⁷ (Grafiek 1.1). Inderdaad, vier belangrijke gebeurtenissen onderstrepen deze ontwikkeling in functie van de machtsverhoudingen tussen de klassen.

Grafiek 1.1 : Meerwaardevoet (1760 = 100), GB, 1760 - 2001

⁶ Wanneer deze fractie toeneemt, neemt de uitbuitingsgraad toe en omgekeerd. In het jaarlijkse totaal van de gecreëerde rijkdom (het Netto Binnenlands Product of NBP), meet de uitbuitingsgraad (ook wel door Marx de meerwaardevoet genoemd) het aandeel tussen wat aan de werkgever toebehoort (de winst of de meerwaarde) en wat aan de werknemer toebehoort (zijn salaris), met andere woorden : de meerwaardevoet = de meerwaarde / het salaris = (NBP – salarissen) / salarissen. Deze maatstaf voor de mate van economische uitbuiting van werknemers moet worden onderscheiden van de mate van fysieke uitbuiting, zoals stress of werkonzekerheid. De statistische berekening van 1760 tot een recente datum wordt aan het einde van het artikel in het hoofdstuk over gegevens en methoden in de bijlagen verstrekt [[Zie de bronvermelding op het einde van deze vertaling](#)].

⁷ Eerste zin van het Communistisch Manifest van Marx en Engels.

De eerste periode komt overeen met het wilde kapitalisme en strekt zich uit van de industriële revolutie tot het midden van de 19e eeuw. De werknemers van die tijd, nog steeds zwak, analfabeet, arm, slecht georganiseerd en werkloos, worden geconfronteerd met toenemende werkloosheid, hebben weinig capaciteit om voldoende weerstand te bieden om de schaamteloze uitbuiting van hun arbeidskracht door de nieuwe ondernemers van de industriële revolutie tegen te gaan. Het is een periode waarin de Engelse heersende klasse fortuinen vergaarde door de meerwaardevoet van de werknemers te vermenigvuldigen met 1,86, van de 100-index naar de 186-index tussen 1760 en 1855. Aangezien de winst overvloedig is in een context waarin de investeringen nog steeds bescheiden zijn, zijn de winstpercentages hoog⁸. Deze eerste eeuw van ongebreideld kapitalisme verergert de economische en sociale ongelijkheid en stelt een kleine minderheid van ondernemers in staat om een steeds groter deel van de geproduceerde rijkdom te veroveren op basis van de felle uitbuiting van verpauperde werknemers.

De tweede sleutelperiode liep van 1855 tot de Russische revolutie van 1917⁹. De Engelse arbeidersklasse, die talrijker, beter opgeleid en georganiseerd was, slaagde er voor het eerst sinds een eeuw in om in de volgende halve eeuw een geleidelijke stijging van de reële lonen op te leggen (van 1855 tot 1901 in grafiek 2.1) en om enige juridische vooruitgang op sociaal vlak te boeken. Dit verklaart waarom de meerwaardevoet tussen 1855 en 1872 op een bovengrens stuitte en vervolgens tot 1895 langzaam daalde. Als hij vervolgens sterk herstelde, was het na een gewelddadig Engels tegenoffensief van de werkgever om terug te nemen wat eerder aan de werknemers aan concessies moest worden gedaan. Als gevolg daarvan is de totale stijging van de meerwaardevoet in de halve eeuw voor dit conflict veel lager dan in de eeuw van het ongebreidelde kapitalisme, toen deze bijna verdubbelde.

De derde belangrijke periode in de krachtsverhoudingen tussen de klassen begon met het jaar van de machtsovername door de Russische arbeidersraden in 1917 en duurde tot het einde van de Dertig Glorieuze Jaren. Hoewel het

---

⁸ Het winstpercentage deelt de winst door de totale investeringen die zijn gedaan om deze te verkrijgen. Het is een maatstaf voor het doel van de kapitalistische productie.

⁹ De meerwaardevoet van 1917 lijkt uitzonderlijk en zelfs overschat. Deze komt echter overeen met wat in oorlogstijd wordt waargenomen, althans aan het begin van een conflict (lagere reële lonen en hogere productiviteitswinsten). Toch geven we er de voorkeur aan de gegevens van 1913 en 1919 te gebruiken om de veranderingen in de meerwaardevoet voor en na de oorlog te berekenen, omdat die tussen 1914 en 1918 minder betrouwbaar of overschat kunnen zijn. Het jaar 1917 blijft echter politiek en sociaal uiterst belangrijk als een cruciaal jaar voor de evolutie van de meerwaardevoet.

uitbuitingspercentage van de werknemers in de eerste anderhalve eeuw van het kapitalisme meer dan verdubbeld is, markeert 1917 een keerpunt, aangezien dit percentage in de daaropvolgende zestig jaar werd omgebogen : de index van de meerwaardevoet is sterk gedaald, van 258 in 1917 (of 211 in 1919) tot 142 in 1974. Deze neerwaartse omslag in de uitbuiting van werknemers is het resultaat van de golf van revoluties en grootschalige sociale bewegingen die zich ontwikkelen om een einde te maken aan de verschrikkingen en slachtingen van de wereldoorlog en om solidariteit te tonen met de Russische revolutie.

De vierde en laatste periode begon aan het einde van de Dertig Glorieuze Jaren toen het machtsevenwicht tussen de klassen opnieuw werd omgekeerd ten gunste van een heersende klasse die tot op de dag van vandaag erin slaagde het uitbuitingsniveau te verhogen. Deze ommekeer is het resultaat van een combinatie van factoren, met name de stijging van de werkloosheid sinds 1974, die de golf van strijd ondermijnt die halverwege de jaren zestig van de vorige eeuw begon en aan het eind van de jaren zeventig eindigde.

Wat zijn de drijvende krachten achter al deze dynamiek van accumulatie van rijkdom, de geografische en sectorale uitbreiding van het kapitalisme, de imperialistische verhoudingen, de economische crises, de sociale conflicten en wat zijn de ontwikkelingen die zich in de loop van de tweeënehalve eeuw van het kapitalisme hebben voorgedaan ? Worden ze gerealiseerd volgens de analyses die Marx in *Het Kapitaal* heeft uitgevoerd ? Bevestigt of weerspreekt de 20e eeuw zijn analyse, aangezien de meerwaardevoet in de zestig jaar van 1917 tot 1974 bijna gehalveerd is (van index 258 tot 142) ? Dit zijn de belangrijkste vragen, en andere, die ons motiveren in deze eerste oefening van illustratie en verdieping van zijn werk ¹⁰.

---

¹⁰ Deze bijdrage heeft dus slechts een beperkt doel, dat een aanvulling vormt op *Het Kapitaal* van Marx en meer kwalitatieve werken van marxistische of andere historici over de industriële revolutie en de ontwikkeling van het kapitalisme, werken waarnaar we de lezer verwijzen voor een meer volledig inzicht.

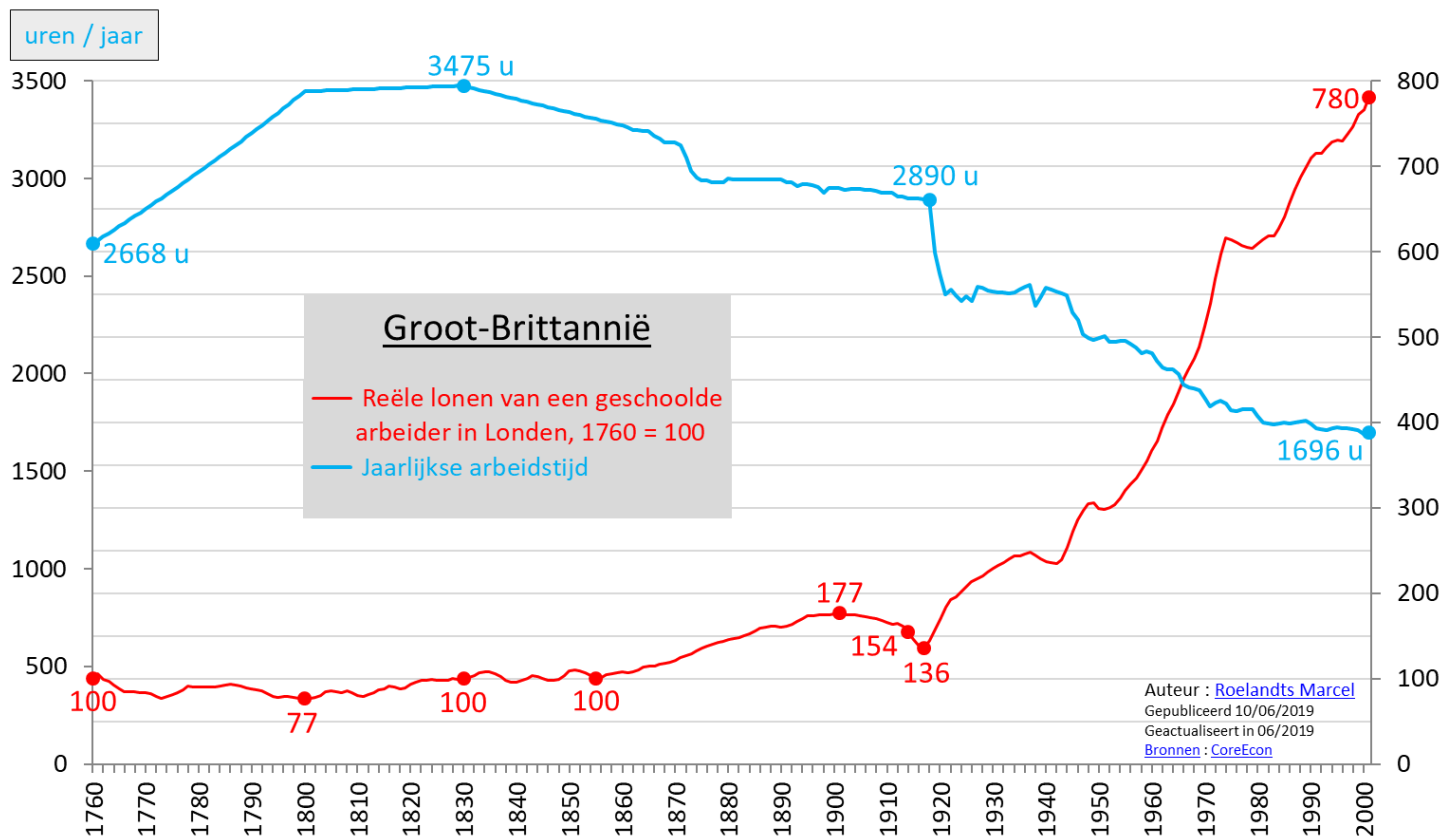

II. De klassenstrijd van 1760 tot de Russische Revolutie

Meer werken om minder te verdienen...

Het verkorten van de arbeidstijd en het op peil houden of verhogen van de reële lonen (in koopkracht, dat wil zeggen met aftrek van de geldontwaarding) zijn de belangrijkste speerpunten in de strijd van de werknemers ter vermindering van hun uitbuiting. En niet voor niets zagen de laatsten hun levens- en arbeidsomstandigheden bijna een eeuw lang verslechteren, voordat ze in de daaropvolgende halve eeuw een lichte en langzame verbetering doormaakten. Het reële loon van de werknemers stagneerde immers van 1760 tot 1855 (zie grafiek 2.1). Erger nog, terwijl het loon al zeer ellendig was in 1760, begon het tot 1800 met een kwart te dalen, herstelde het rond 1830 en stabiliseerde zich tot 1855.

Grafiek 2.1 : Reële loon (1760 = 100) en jaarlijkse arbeidstijd

De jaarlijkse arbeidstijd nam van 1760 tot 1830 met bijna een derde toe en nam vervolgens tot 1855 slechts licht af. Als we dit vergelijken met de tijd waarin in de gemeenschap van landbouwers en ambachtslieden tijdens het Ancien Régime daadwerkelijk gewerkt werd, is deze achteruitgang nog

spectaculairder. Men schat dat *"de boeren voor de Industriële Revolutie wanneer men rekening houdt met de winterse perioden waarin geen werk te doen was, in werkelijkheid niet meer dan 1 800 tot 2 000 uur per jaar werkten. De werkelijke arbeidstijd van de ambachtslieden was waarschijnlijk iets langer: zo'n 2 300 tot 2 600 uur per jaar (...). Met een gemiddelde werktijd van 15 tot 16 uur per dag en 6 dagen per week, bracht de arbeider aan het begin van de 19e eeuw gemiddeld meer dan 4 200 uur door op de werkplek, en werkte hij in werkelijkheid zo'n 3 500 uur"* (Bairoch, 1997, vol. 1, blz. 620). Bovendien wordt in deze toch al zeer voorzichtige schattingen van de werktijd van de arbeiders in de praktijk niet altijd rekening gehouden met de lange dagelijkse pendeltijden te voet van een aanzienlijk deel van de werknemers die nog steeds op het platteland wonen en in de stad komen werken (zie het verslag van Dr. Villermé hieronder). Het is dan ook niet overdreven te stellen dat de arbeidstijd in de eerste eeuw van de Industriële Revolutie bijna verdubbeld is en dat de verkortingen van de arbeidstijd in de tweede helft van de 19e eeuw deze verslechtering slechts in geringe mate ongedaan hebben gemaakt. In werkelijkheid, is het pas na de afname van de arbeidstijd in de periode na de Eerste Wereldoorlog, dat het jaarlijkse aantal arbeidsuren lager is dan tijdens de periode van het Ancien Régime !

Maar er is nog een andere achteruitgang die de Industriële Revolutie heeft teweeggebracht, de overuitbuiting van arbeid van kinderen van zeer jonge leeftijd. Zeker, hun arbeid heeft sinds onheuglijke tijden bestaan, maar nooit in de onmenselijke omstandigheden die veroorzaakt werden door het kapitalisme. Want *"Het begin van de Industriële Revolutie wordt gekenmerkt door een verlaging van de leeftijd waarop kinderen voor het eerst gingen werken... (...) ...kinderen jonger dan 8 jaar en zelfs 6 jaar oud, werden vaak tewerkgesteld... (...) ...in de eerste fase van de Industriële Revolutie was de arbeidstijd van kinderen dezelfde als die van volwassenen, dat wil zeggen 14 tot 16 uur per dag. (...) Kinderen werden gedwongen om te slapen op hun werkplek, in een hoek van de werkplaats of in een nauwelijks daartoe ingerichte fabriekshal. Dit waren geen op zichzelf staande of zeldzame gevallen, omdat de afstand tussen thuis en werk, en de lange arbeidsduur het vaak onmogelijk maakten om dagelijks heen en weer te reizen. Het lezen van de verschillende rapporten over de situatie van kinderen die aan het begin van de negentiende eeuw werkten, komt neer op een opeenvolging van beelden uit een nachtmerrie"* (Bairoch, 1997, deel 1, blz. 614-615). En dat voor welk loon ? *"Ze werken voor belachelijke lonen (...) ...om slechts één belangrijk voorbeeld te noemen : in de spinnerijen van Lancashire (Engeland), rond 1830, was het loon van kinderen jonger dan 11 jaar zes keer minder meer dan dat van een*

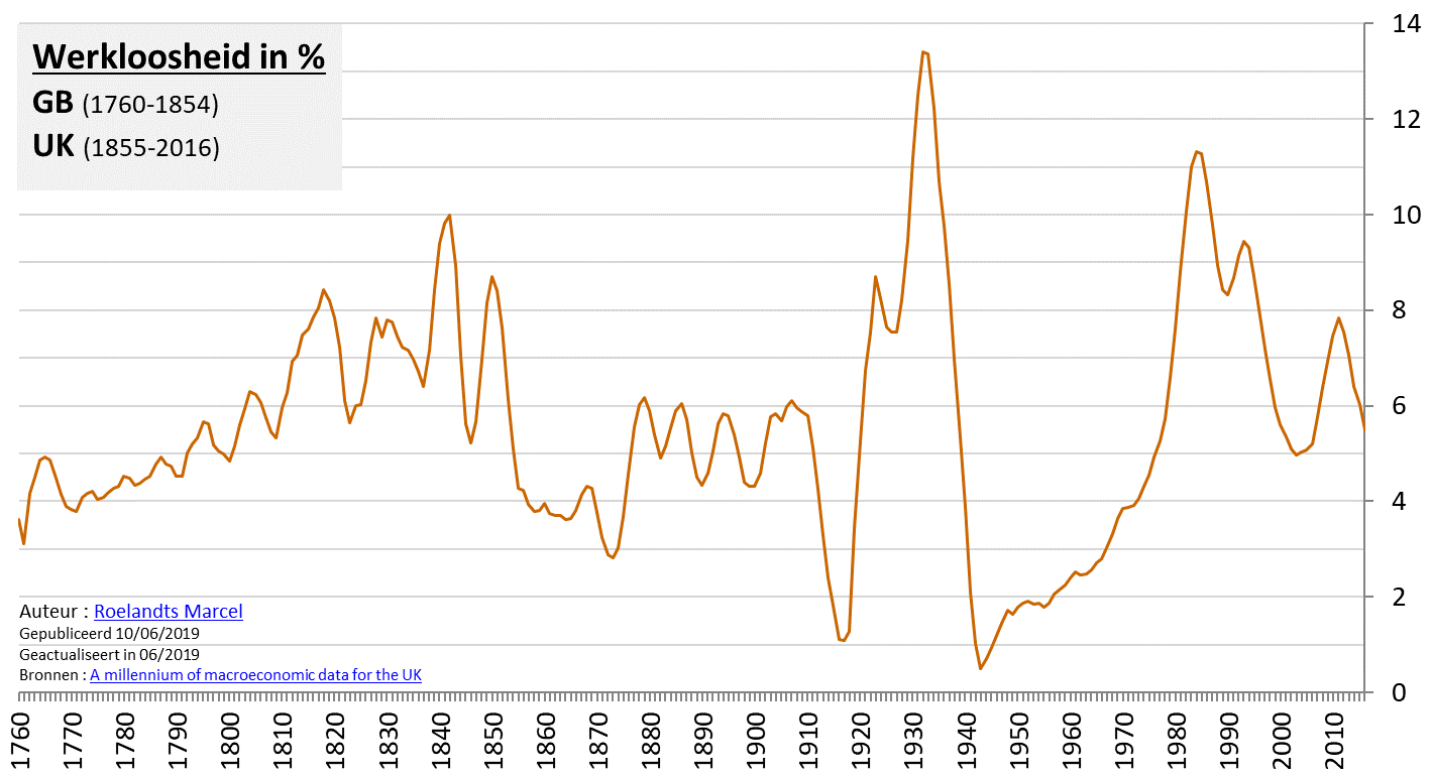
ongeschoolde volwassen werknemer. Met het dagloon van een kind kon je iets minder dan een kilo brood kopen ! Het inkomen was dus niet genoeg om het te voeden en te kleden. Dit roept de vraag op waarom deze kinderen dan aan het werk werden gezet ? Simpelweg omdat het loon van de vader (en zelfs de vader en de moeder) onvoldoende was om een gezin met 2 of 3 kinderen te onderhouden” (Bairoch, 1997, Volume 1, blz. 615-616).

Bovenop deze fysieke en fysiologische overuitbuiting van de werknemers komen de wurgende arbeidsreglementen die vergelijkbaar zijn met een gevangenisregime van vrijwel voortdurend pesten en psychologische intimidatie. Hoewel het uurloon van een ongeschoolde arbeider rond 1850 2 pence bedroeg, waren de boetes volgens de huisregels van een Engelse textielfabriek in Lancashire *"2 pence voor ieder die afwezig was op zijn werkplek of die praatte met een ander; 2 pence voor elke 5 minuten te laat ; 3 pence voor elk scheldwoord of onfatsoenlijk woord... (...) De eigenaars wensten dat al hun werknemers zich elke ochtend wassen, maar minstens twee keer per week was gewassen zijn verplicht : maandagochtend en donderdagochtend. Als bleek dat dit niet het geval was, werd een boete van 3 pence opgelegd voor elke overtreding"* (Bairoch, 1997, deel 1, blz. 622-623).

Naast al deze ellendige en vernederende arbeidsomstandigheden komt een vreselijke verslechtering van de huisvestingsomstandigheden. Toegegeven, deze laatste waren verre van uitstekend op het platteland, maar deze waren onvergelijkbaar beter dan de benauwde krottenwijken, zonder enige voorzieningen, waarin talloze gezinnen worden opgestapeld. Zie hier hoe het rapport van Dr. Villermé de huisvestingsomstandigheden van Franse arbeiders in het midden van de jaren 1830 beschrijft : *"Ik zag ... deze ellendige huizen, waar twee families elk in een hoek sliepen, op stro dat op de vloer werd gespreid, bijeengehouden door twee planken. (...) ...ik moet zeggen dat ik in veel van de bedden waarover ik zojuist heb gesproken, mensen van beide geslachten en van zeer verschillende leeftijden bij elkaar hebben zien liggen, de meesten zonder hemd. De slechtste woningen zijn de zolders, onbeschermd tegen extreme temperaturen, want de huurders, even ellendig als de bewoners van de kelders, missen even goed de middelen om daar een vuur te stoken om zichzelf tijdens de winter te verwarmen. Ten slotte zou ik geen volledig beeld geven van de woningen in kwestie, als ik niet zou toevoegen dat voor al degenen die in verschillende gangen wonen waarvan ik sprak, dat wil zeggen voor honderden individuen er soms slechts een of twee van de toiletten waren, die onmisbaar voor de stedelijke hygiëne."*

Ten slotte moet aan deze onmenselijke levens- en werkomstandigheden voor werkende gezinnen en hun kinderen worden toegevoegd de plaag van toenemende werkloosheid, die voornamelijk het gevolg is van een explosieve toename van de stedelijke bevolking ¹¹, naast het bankroet van kleine ambachtslieden door de kapitalistische concurrentie en een uittocht van plattelandsbewoners die van hun land zijn beroofd en / of verarmd door het verbod op toegang tot gemeenschappelijke gronden ¹². Het werkloosheidspercentage stijgt aldus van 3,6% tot 10% tussen 1760 en 1842; zie grafiek 2.2 :

Grafiek 2.2 : Werkloosheid in %, GB 1760 - 1854, UK 1855 - 2016

Zonder sociale en wettelijke bescherming en nog steeds met te weinigen in aantal om een machtsevenwicht in hun voordeel te kunnen opleggen, hebben deze eerste arbeiders te lijden onder de concurrentie op de arbeidsmarkt als gevolg van de toenemende werkloosheid. Hierdoor kunnen werkgevers de

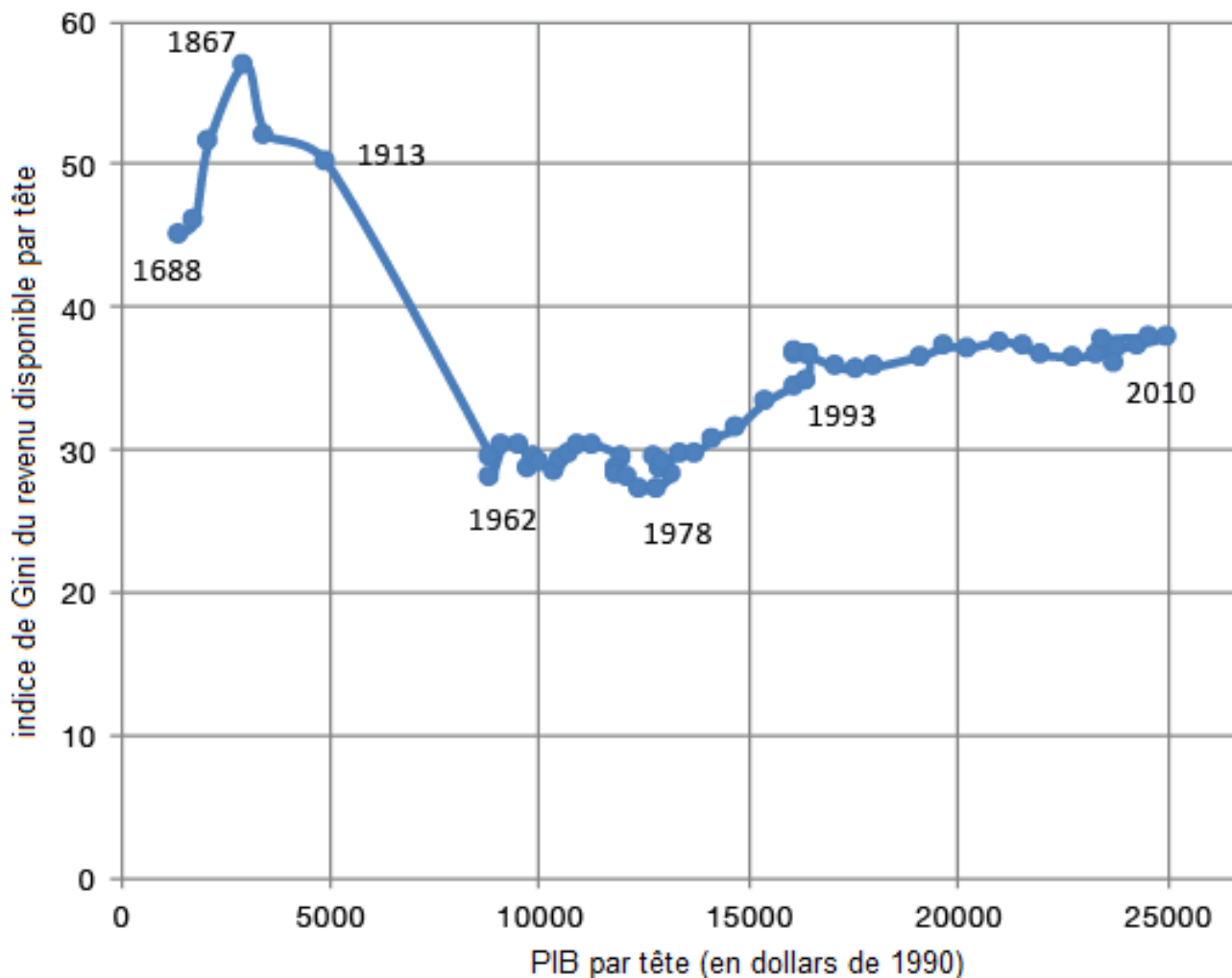
¹¹ Deze eerste eeuw van de Industriële Revolutie werd gekenmerkt door een aanzienlijke bevolkingsgroei als gevolg van een groeiende kloof tussen het geboorte- en sterftecijfer : terwijl het geboortecijfer tussen 1760 en 1816 steeg van 3,4% tot 4,2% en zich tenslotte op een hoog niveau (3,6%) stabiliseerde tot 1876 (de datum van een snelle en voortdurende daling), ging het sterftecijfer omlaag van 2,9% in 1760 naar 2,1% in 1876. (Bron : [Our World in Data](#)).

¹² Vrije toegang tot hulpbronnen in het bos, graasrechten op braakliggende grond, enz. die veel arme boeren in staat stelden op het platteland te overleven. Lees over dit onderwerp de uitstekende bijdrage van [J.M. Chevet \(1996\) over de landbouwrevolutie in Engeland](#), (Franstalig).

lonen zo laag mogelijk houden en de arbeidstijd sterk verlengen. Onder deze ellendige omstandigheden is het niet verwonderlijk dat het aantal armen in de eerste eeuw van het ongebreidelde kapitalisme sterk is toegenomen. Het was overigens in 1834 dat Engeland een nieuwe Armenwet aannam om deze toestroom op te vangen.

De Gini-index, die de mate van ongelijkheid in de verdeling van het nationaal inkomen meet (grafiek 2.3, Milanovic 2019), bevestigt de dynamiek die we beschreven voor de eerste periode van de Industriële Revolutie: de ongelijkheid neemt in twee eeuwen toe (1688 - 1867) en keert vervolgens tot de Eerste Wereldoorlog om, maar zonder noemenswaardige verbetering, want de ongelijkheid in de verdeling van de bestaansmiddelen in 1913 komt overeen met wat deze was aan het begin van de Industriële Revolutie. Pas tussen de Eerste Wereldoorlog en het einde van de *Dertig Glorieuze Jaren* [1945 - 1975] was de verdeling van de rijkdom gelijkwaardiger. Sindsdien heeft het neoliberale beleid de ongelijkheden opnieuw vergroot.

Grafiek 2.3: Gini's index van beschikbaar inkomen per hoofd van de bevolking in het Verenigd Koninkrijk (UK) 1688 - 2010

De beschikbare gegevens voor andere Europese landen, de Verenigde Staten of Japan wijzen op soortgelijke trends (zie de grafieken [in de bijlage](#)).

Ongetwijfeld was de slogan van de heersende klasse in die tijd : "*meer werken om minder te verdienen*", om de woorden van de voormalige Franse president Sarkozy te parafraseren. En dit zonder rekening te houden met het verbod om te demonstreren en de krachten te bundelen (vakbonden, stakingsfondsen, onderlinge verzekeringen, coöperaties...); de willekeur van werkgevers die naar believen en zonder compensatie kunnen ontslaan ; terwijl werknemers die bij hun werkgever vertrekken gevangenisstraf opgelegd kunnen krijgen ; het stemrecht beperkt is tot een minderheid van rijke mannen ; enz.

Winstaandeel en winstpercentage

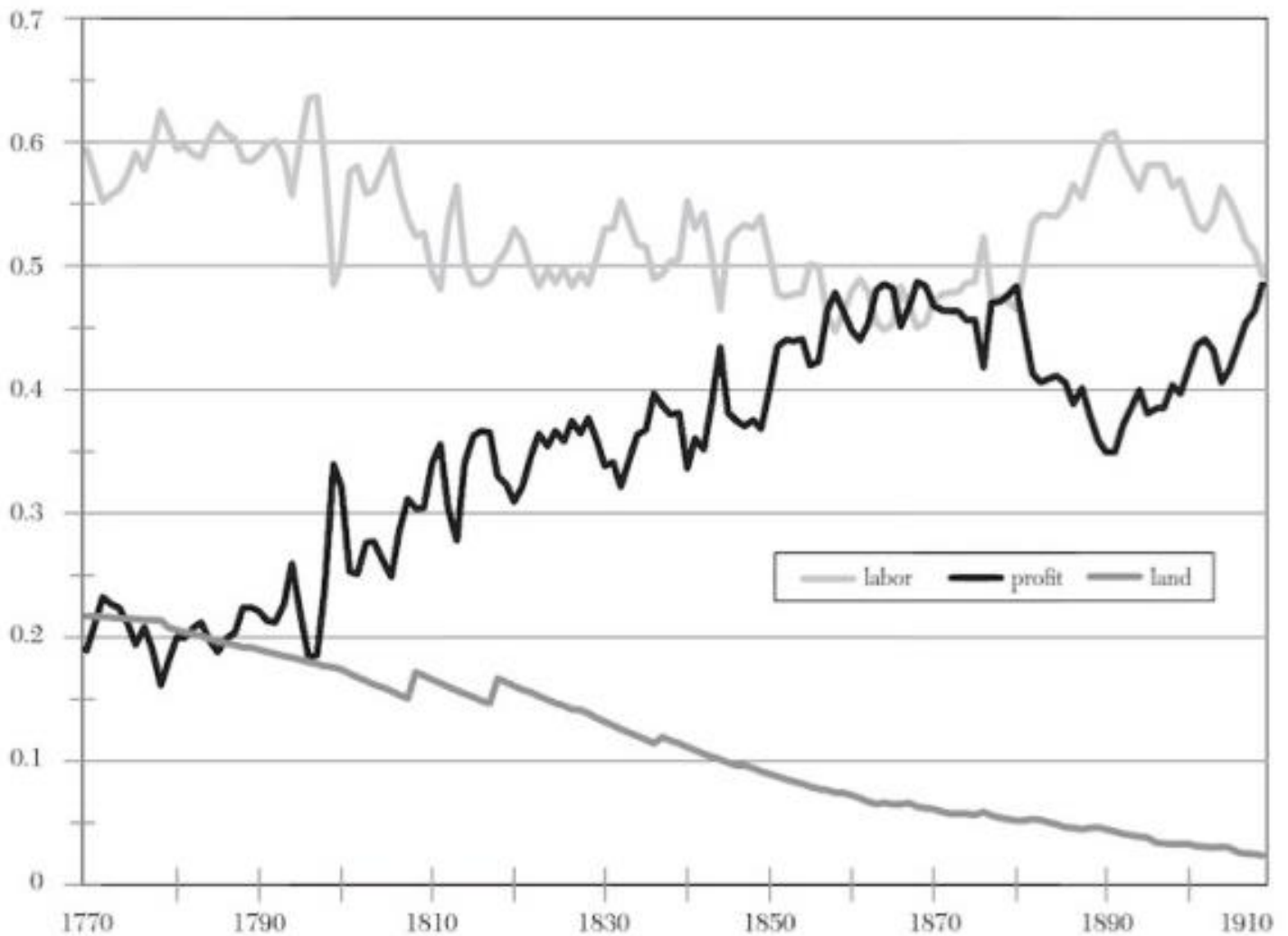
Deze eerste eeuw van ongebreideld kapitalisme wordt daarom gekenmerkt door een toename van de werktijden, voor een ellendig loon, uitgevoerd onder erbarmelijke omstandigheden en met een gebrek aan politieke en sociale rechten. De operationele logica ervan is nog steeds grotendeels gebaseerd op een toename van de absolute meerwaarde, waarbij de winsten voornamelijk worden verhoogd door langere arbeidstijden en een neerwaartse druk op de toch al lage reële lonen in een context van stijgende werkloosheid. Dit verklaart de verdubbeling van de meerwaardevoet tijdens deze eerste eeuw van ongebreideld kapitalisme, zowel volgens onze berekening (grafiek 1.1) als volgens de berekening van Allen in grafiek 2.4, waarbij onze index tussen 1760 en 1855 wordt vermenigvuldigd met 1,82 en die van Allen met 2,6 tussen 1770 en 1855 ¹³. Deze grotere variatie bij Allen is ongetwijfeld het gevolg van het in mindering brengen van de grondrente op de brutowinst.

---

¹³ Berekend door het winstaandeel te delen door het loonaandeel op basis van de gegevens in grafiek 2.4, d.w.z. een meerwaardevoet van 32% in 1770 (19% / 59%) en van 84% in 1855 (42% / 50%), wat overeenkomt met een vermenigvuldiging met 2,6 tussen 1770 en 1855 (81% / 32%).

Grafiek 2.4 : Aandeel van lonen, winsten en grondrente in het nationaal inkomen, Verenigd Koninkrijk (UK), 1770 - 1913, constante prijzen 1850, (Allen, 2007)

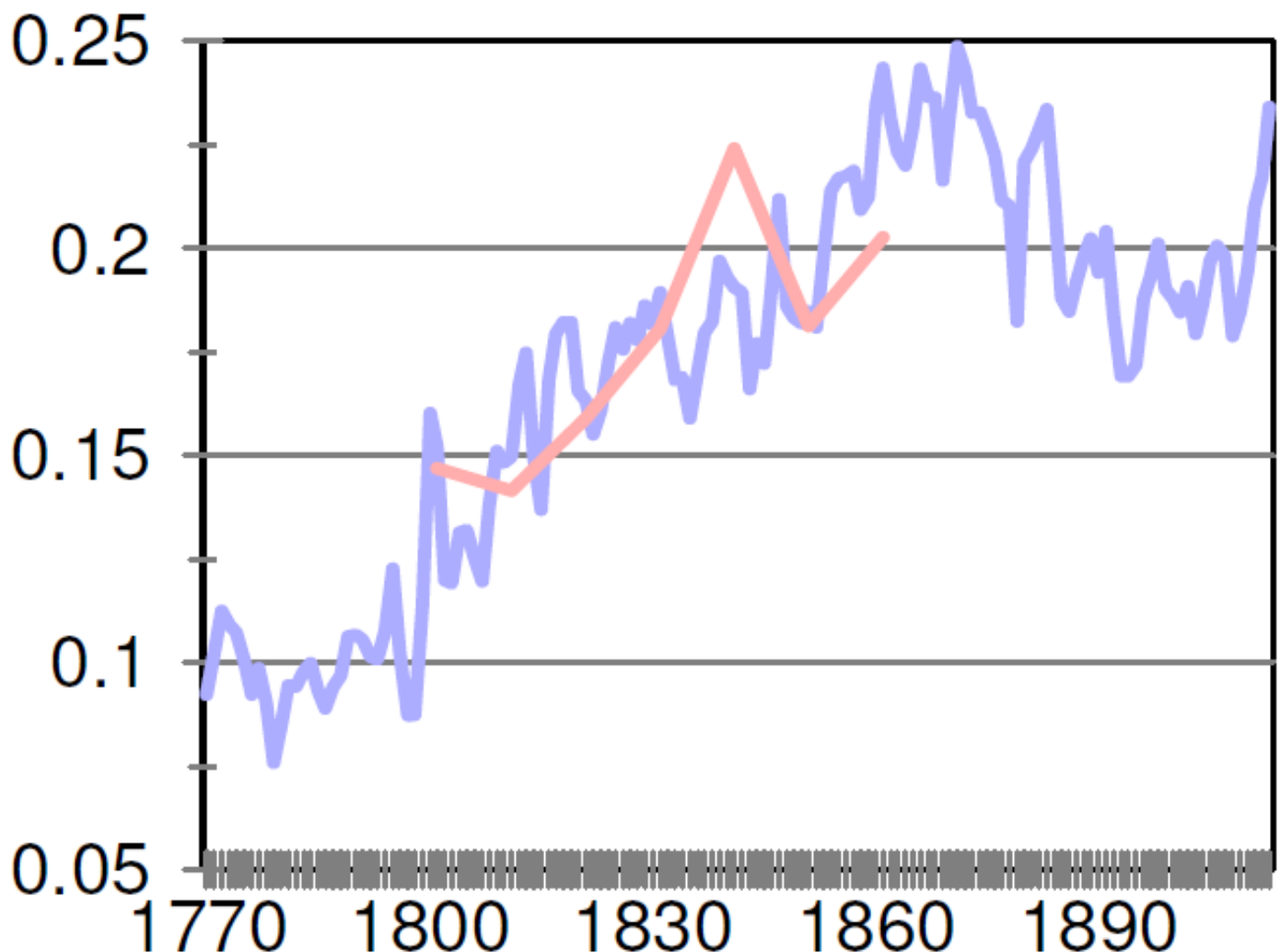

Deze buitensporige uitbuiting van werknemers – uitbuiting die zo ver gaat als hun fysiologische uitputting, de gemiddelde levensverwachting van een werknemer in Liverpool in 1860 bedroeg slechts 25 jaar – heeft geleid tot een daling van het aandeel van de lonen in het BBP (van 60% in 1770 tot 45% iets voor 1860) en een overeenkomstige stijging van het winstaandeel (van 20% tot 50%). Er zij op gewezen dat het winstaandeel ook toeneemt na de daling van het aandeel van de grondrente als gevolg van de geleidelijke overheersing van het kapitalisme over de overblijfselen van de landadel¹⁴. Deze verdubbeling van het uitbuitingsgraad van de werknemers compenseert ruimschoots de toename van de organische samenstelling van het kapitaal tijdens deze eerste eeuw van ongebreideld kapitalisme, aangezien de winstvoet geleidelijk steeg

¹⁴ Dit aandeel van de grondrente in het BBP daalde van 22 procent in 1770 tot 7,5 procent in 1855 (grafiek 2.4). Het zal slechts marginaal zijn in de 20e eeuw.

van 10% in 1770 tot 24% in 1860 (met een maximum van 25% tegen 1875), zoals blijkt uit grafiek 2.5 (Allen, 2007).

Grafiek 2.5 : Reële (1770 - 1913) en nominale (1800 - 1860) winstvoet, GB

Grote opofferingen voor magere resultaten

Deze fase van ongebreideld kapitalisme eindigde in het midden van de 19e eeuw, toen er een omkering van de trend was op het moment dat het kapitalisme zijn intrede deed in zijn periode die wordt gekenmerkt door het intense kolonialisme ¹⁵ : in plaats van te blijven groeien, begon de jaarlijkse arbeidstijd tot 1917 langzaam te dalen, maar hij bleef desondanks hoger dan aan het begin van de Industriële Revolutie. Ook de reële lonen stagneerden

¹⁵ Voor een meer gedetailleerde beschrijving van de productieve fasen die kenmerkend zijn voor het leven van het kapitalisme, verwijzen we naar het artikel *Crises – Conflicts – Luttet – Populisme in n°5 van Controverses* (Franstalig). Voor Engelstalig zie *Crisis-Conflicts-Populism (I.)* in 'A Free Retriever's Digest'.

niet meer en stegen langzaam en bescheiden tussen 1855 en 1901, maar daalden vervolgens aanzienlijk tot de Eerste Wereldoorlog als gevolg van een tegenoffensief van Engelse werkgevers (zie hieronder). In zestig jaar tijd zijn de reële lonen echter met een factor 1,54 gegroeid (tussen 1855 en 1914). Bovendien is de werkloosheid tussen 1842 en 1873 gedaald van 10% tot 2,8%, en vervolgens weer gestegen, maar naar een lager niveau (5%). Tenslotte werden de eerste sociale rechten afgedwongen, zoals de beperking van de arbeid van zeer jonge kinderen (in 1833 verboden verklaard in de textielindustrie onder de negen jaar), de beperking van de dagelijkse arbeidstijd voor vrouwen en kinderen (tot 10 uur per dag in 1847), het recht tot organisatie in vakbonden in 1875, enz. Deze omkering van de trend is het gevolg van het sociale verzet dat zich ontwikkelt naarmate de arbeidersklasse in aantal en concentratie toeneemt. Dit verklaart: (a) de aftopping van de meerwaardevoet tussen 1855 en 1872 en vervolgens de lichte daling ervan tot 1895 (grafiek 1.1); (b) de stabilisatie en vervolgens de stijging van het loonaandeel en de stabilisatie en vervolgens de daling van het winstaandeel tussen 1855 en 1890 (grafiek 2.4); en (c) de stabilisatie en vervolgens de daling van de winstvoet van 1860 tot 1890 (grafiek 2.5).

Als reactie op de verslechtering van de rentabiliteit van het bedrijf voerden de Engelse werkgevers aan het einde van de 19e en het begin van de 20e eeuw (1895 - 1917) echter een tegenoffensief uit om de concessies van de afgelopen vier decennia te beperken en de rentabiliteit te herstellen (Grey, 2018). Daarin worden ze gedeeltelijk gesteund door het herstel van de werkloosheid rond de eeuwwisseling, toen de reële lonen daalden tussen 1901 en 1917 (grafiek 2.1), het loonaandeel daalde en het winstaandeel steeg van 1890 tot 1910 (grafiek 2.4). Van 1895 tot 1917 steeg de meerwaardevoet (grafiek 1.1) en van 1890 tot 1910 steeg het winstaandeel van het kapitaal (grafiek 2.5).

Ondanks dat de toestand van de arbeiders niet verder verslechterde en een eerste verbetering was te zien, wanneer we de hele eeuw vanaf het begin van de Industriële Revolutie tot het uitbarsten van de Russische revolutie (1917) in ogenschouw nemen en we afzien van de bijzondere dynamiek van elk van de twee deelperioden (1760 - 1855 voor het ongebreidelde kapitalisme, en 1855 - 1917 voor het koloniale kapitalisme), dan valt op dat de werkelijke verbetering van de omstandigheden van de arbeidersklasse zeer gering is in vergelijking met de enorme offers die werden gebracht om deze te verkrijgen en in vergelijking met wat de arbeiders na de Eerste Wereldoorlog zullen bereiken.

Ondanks de felle strijd om de buitensporig lange arbeidstijd te verkorten, was deze in 1914 nog steeds hoger dan aan het begin van de Industriële Revolutie ! Meer dan een eeuw van strijd is er niet in geslaagd de sterke toename van de arbeidstijd met bijna 800 uur per jaar ongedaan te maken, die tussen 1760 en 1830 door de werkgevers werd opgelegd. Wat het reële loon betreft, na een daling en stagnatie gedurende een eeuw, steeg dit slechts zeer licht en langzaam tot de Eerste Wereldoorlog. Hoewel de werkloosheid schommelde tussen 3% en 10%, was deze bijna permanent tussen 1760 en de Eerste Wereldoorlog (gemiddeld 5,5%).

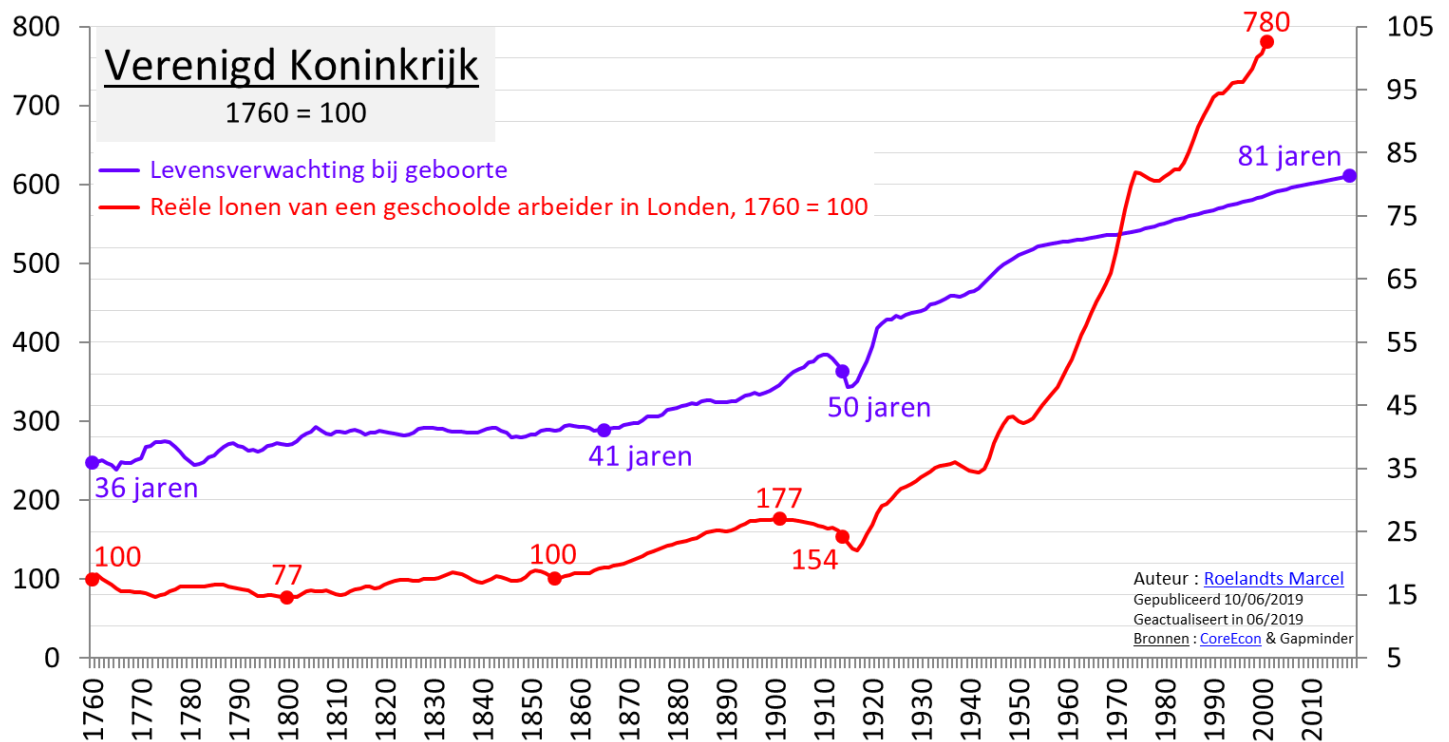
Kinderarbeid is ondanks de sociale verworvenheden van de tweede helft van de 19e eeuw nog steeds wijdverbreid. De vermindering zal pas aanzienlijk zijn aan het einde van de 19e eeuw, *"in een tijd waarin het basisonderwijs in alle landen verplicht werd gesteld"*, vertelt ons Paul Bairoch (1997, deel 1, blz. 616-617). Zo verbiedt de Fabriekswet van 1833 weliswaar de tewerkstelling van kinderen onder de 9 jaar en de beperking van de arbeidstijd tot 8 en 12 uur voor de leeftijden van 9 tot 14, respectievelijk van 14 tot 18 jaar, maar *"Deze wetgeving blijft zeer terughoudend"* en *"is alleen van toepassing op de textielindustrie"*, zo vermeldt hij. En dan is er nog het geval van de Belgische steenkoolmijnen in 1880, waar bijna een vijfde van de ondergrondse mijnwerkers kinderen onder de 16 jaar zijn ! In de Verenigde Staten werden pas in 1914 de eerste maatregelen genomen om kinderbeid te beperken en pas in 1933 werd er in de Verenigde Staten een effectieve wet aangenomen, de *New Deal* van Roosevelt !

Wat betreft de sociale vangnetten, sociale zekerheidsmaatregelen en pensioenregelingen, de eerste concessies zijn bescheiden en worden pas gedaan aan het einde van deze periode. Er zijn nog steeds wettelijke rechten die zijn afgedwongen met hard bevochten strijd, maar waarvan de praktische bepalingen in de praktijk zelden worden nageleefd omdat er nog geen echte arbeidsinspectie met effectieve wettelijke dwangmaatregelen is. Zo voorzag de Engelse Fabriekswet van 1833 slechts in een korps van vier inspecteurs om de toepassing ervan te controleren !

Deze betreuwenswaardige leef- en werkomstandigheden zullen een aanzienlijke invloed hebben op de levensverwachting vanaf de geboorte, die nieuw licht werpt op de sociaal-economische en gezondheidsomstandigheden van een bevolking op een bepaald moment (grafiek 2.6). In de eerste eeuw van het ongebreidelde kapitalisme (levensverwachting tussen de 36 en 41 jaar tussen 1760 en 1865) evolueerde deze zeer zwak en klom tot de Eerste Wereldoorlog

slechts een tiental jaar omhoog. Er zij echter op gewezen dat de hier weergegeven evolutie die van een gemiddelde populatie van alle sociale klassen samen is; de levensverwachting van een werknemer is duidelijk lager ! In de arbeiderssteden van de Engelse Industriële Revolutie bij uitstek, Liverpool en Manchester, was de levensverwachting in 1860 slechts 25, respectievelijk en 29 jaar (Szreter & Mooney, 1998), terwijl deze voor de gemiddelde Engelse bevolking al 41 jaar was ! Ook de levensverwachting van een werknemer in Frankrijk in 1913 is nauwelijks 35 jaar, terwijl de gemiddelde bevolking in Frankrijk al 53 jaar oud is (Leridon, 2012). Dit is niet alleen een maatstaf voor de ellende van de leef- en werkomstandigheden van de arbeiders in de eerste anderhalve eeuw van het bestaan van het kapitalisme, maar ook voor de ellende van een zeer verkort leven die werd veroorzaakt door deze omstandigheden !

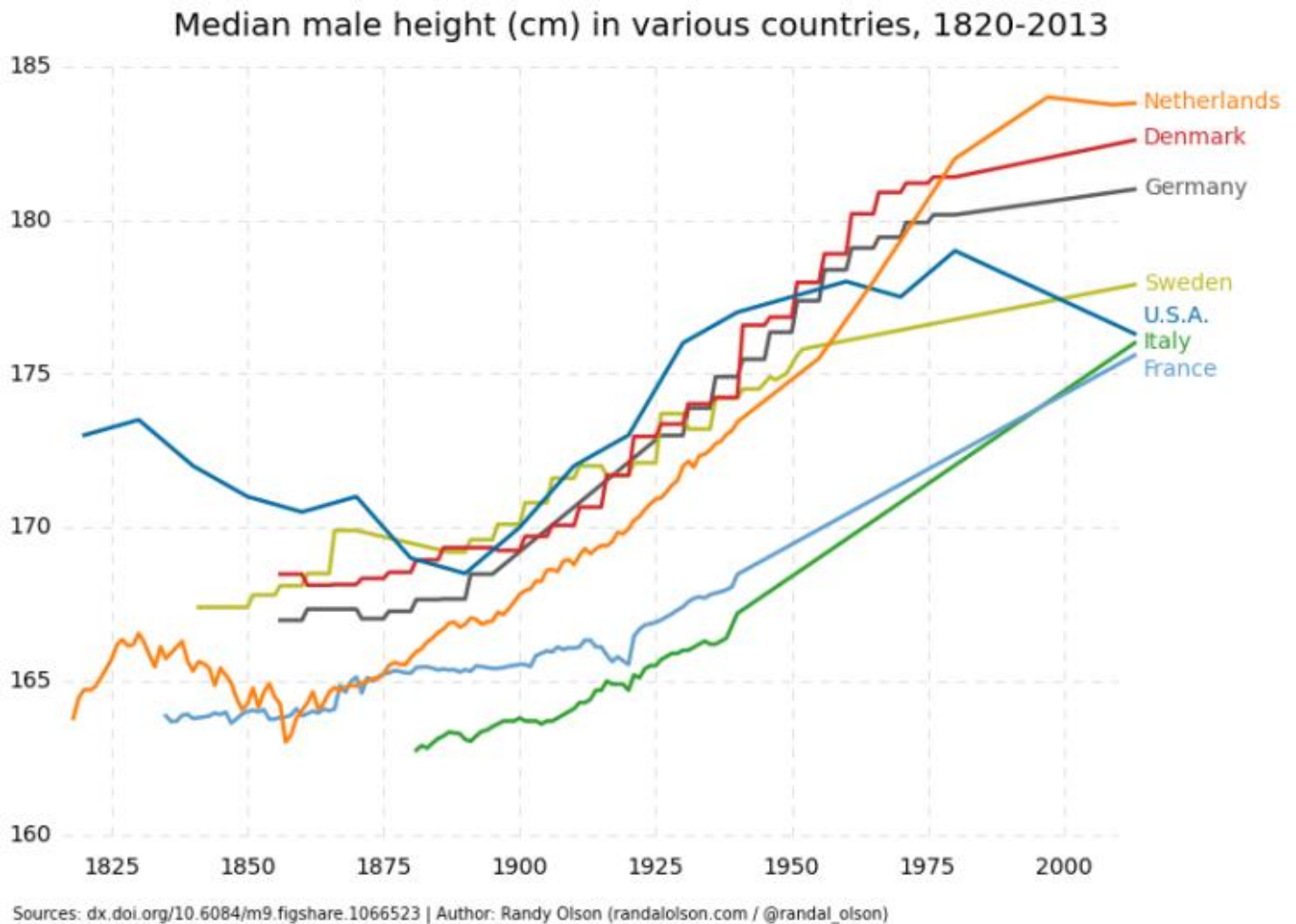
Grafiek 2.6 : Levensverwachting bij geboorte, UK (1760 - 2018). Reële lonen van een geschoolde arbeider in Londen (1760 - 2001). UK 1760 = 100

Deze toestand van endemische armoede in de wereld van de arbeid zal aanzienlijk veranderen na de revolutionaire explosies die volgden op de Eerste Wereldoorlog, en nog ingrijpender na de Tweede Wereldoorlog, gezien de veel snellere groei van de reële lonen en de vermindering van de arbeidstijd. Dus als de levensverwachting slechts 14 jaar stijgt in 154 jaar (1760 - 1914), zal ze in minder tijd verdubbelen : plus 31 jaar in 104 jaar (1914 - 2018).

Deze eeuwenoude evolutie wordt opnieuw bevestigd als we variaties in menselijke lichaamslengte bekijken. Zo is de mediane omvang van de mannen in de eerste eeuw van het ongebreidelde kapitalisme over het algemeen gedaald of stabiel gebleven. Pas in het laatste kwart van de 19e eeuw is deze licht gestegen en pas in de 20e eeuw is ze aanzienlijk gestegen (grafiek 2.7 ¹⁶).

Grafiek 2.7 : Mediane lichaamslengte van mannen in verschillende landen.

Tot slot, een duidelijk teken van de nog steeds zeer ellendige toestand van de arbeiders ondanks de weinige verbeteringen sinds het laatste derde deel van de 19e eeuw, is hun steeds massalere emigratie uit Europa naar verondersteld mildere streken, vooral tussen 1881 en de Eerste Wereldoorlog, dat wil zeggen in de periode die voor de arbeidersklasse het minst erg zou zijn. Om het belang ervan te meten, moeten we ons wenden tot de inschattingen van economische historici : een miljoen Europeanen emigreerden tussen 1500 en 1800 naar het

¹⁶ Olson, R. S. (2014). 'Why the Dutch are so tall ?'

buitenland, nog eens een miljoen tussen 1801 en 1850, maar liefst 41 miljoen tussen 1851 en 1915, achttiende van hen, of 33 miljoen in de drie decennia voor de Eerste Wereldoorlog (Bairoch, 1997, deel 2, blz. 169-185). Wie, waarom en zijn ze gebleven of teruggekomen ?

Het waren vooral Engelsen en Ieren (40%), Italianen (16%) en Duitsers (14%) die hun land ontvluchtten naar de Verenigde Staten (70%), Argentinië (10%), Australië, Canada en Brazilië (elk 6%). Met uitzondering van de Zuid-Amerikaanse landen, zijn tussen 1800 en 1914 slechts twee miljoen Europeanen vertrokken naar Afrika en Azië, die later Derde Wereld genoemd worden. Deze kandidaat-emigranten worden uiteraard aangetrokken door betere vooruitzichten in het buitenland, maar meestal zijn ze daartoe gedwongen door hun ellendige omstandigheden in hun land van herkomst. En als emigratie voor sommigen, een succes was, dan was deze voor vele anderen verre van een El Dorado, omdat de meerderheid van hen in de landen van aankomst werkten in laaggekwalificeerde banen en een aanzienlijk deel van hen is teruggekeerd, in de orde van 40 tot 45 procent, omdat ze niet in staat waren om hun levenssituatie te verbeteren. Dit is dus verre van het beeld van Épinal, van de oom uit Amerika die aldaar zijn fortuin heeft gemaakt !

Schokkende getuigenissen

Document nr. 1, uittreksel uit het verslag van het Franse parlement uit 1840 van Dr. Louis Villermé : *"Je moet deze arbeiders elke ochtend in de stad zien aankomen en elke avond vertrekken. Onder hen zijn vele bleke, magere vrouwen die op blote voeten door de modder lopen en een nog groter aantal jonge kinderen. Ze dragen in hun handen of verbergen onder hun jassen het stuk brood dat hen moet voeden tot het tijd is om naar huis terug te keren. Naast de vermoeidheid van een toch al onevenredig lange dag, die minstens vijftien uur duurt, zijn er dus ook nog deze frequente heen- en terugreizen. 's- Avonds komen ze overweldigd van vermoeidheid thuis en vertrekken de volgende dag voordat ze volledig uitgerust zijn. Dit is niet langer arbeid, het is marteling, en deze wordt opgelegd aan kinderen van zes tot acht jaar. Om te voorkomen dat ze twee keer per dag zo'n lange reis moeten maken, stapelen ze zich op in kleine, kamers, ongezond maar in de buurt van hun werk. Ik heb deze ellendige woningen gezien, waar twee families elk in een hoekje sliepen, op stro dat op de plavuizen gestrooid is ..."*

Document nr. 2, brief van de werkgevers van Lyon, gericht aan de prefect van de regio in 1848 na een lange sociale strijd die erin slaagde de arbeidstijd in de plaatselijke bedrijven terug te brengen van 16 naar 14 uur : *"Wij vestigen uw aandacht op de ernstige gevolgen voor onze industrieën als de wet zou worden toegepast. Zoals u weet, is het personeel hier veeleisend en duur. Met zestien uur konden we het nauwelijks volhouden. Veertien uur zou leiden tot faillissementen. Wij vestigen uw aandacht ook op het feit dat de werknemers, die eerder van het werk kunnen vertrekken, niet aan slaap en rust zullen toekomen. Ze zullen zich naar het café of de slijterij haasten en er zal veel aandacht zijn voor jonge meisjes die, als ze te vroeg op de avond vrij en onledig zullen zijn, het risico lopen om moreel verwerpelijke handelingen te verrichten."*

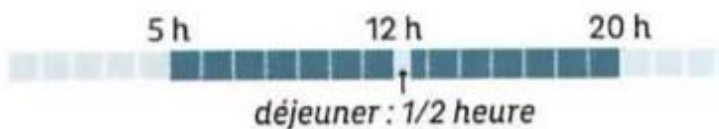
Document nr. 3, arbeidstijd, dagloon en dagelijkse uitgaven voor een werkend gezin in de katoenindustrie in Mulhouse in 1827 :

Condition ouvrière

Exemple des ouvriers de l'industrie cotonnière dans la plaine de Mulhouse (Haut-Rhin), en 1827

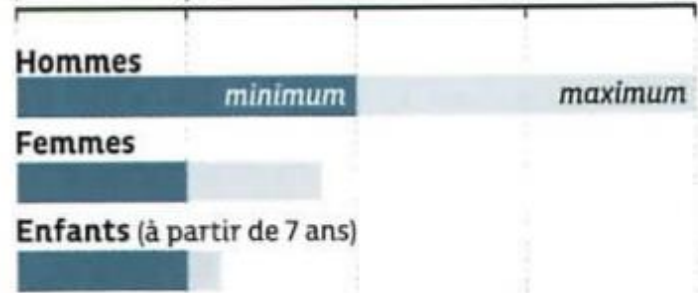
Temps de travail

13 h 30 par jour, 6 jours sur 7

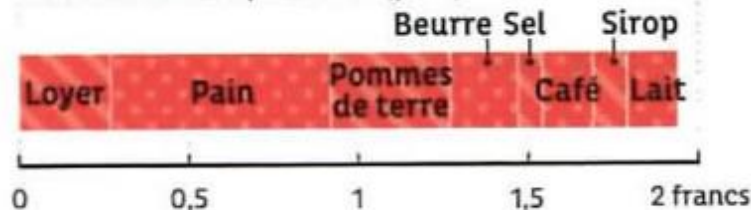
Salaire moyen journalier

0 0,5 1 1,5 2 francs

Dépense moyenne journalière

d'une famille de 6 personnes (père, mère et 4 enfants)

Source : L. R. Villermé, *Tableau de l'état physique et moral des ouvriers employés dans les manufactures de coton, de laine et de soie*, Renouard et Ce, 1840.

Toestand van de arbeiders.

Voorbeeld van katoenarbeiders bij Mulhouse (Haute Rhin) in 1827.

Arbeidstijden.

Lonen en kosten van levensonderhoud, alle per dag.